

BRENTÁN KÁROLY HAJÓÚTJA AZ AMAZONASON

Egy magyar jezsuita a 18. századi diplomácia fókuszában

Jelen tanulmány a magyar származású, Latin-Amerikában tevékenykedő hit-térítő, Brentán Károly személyes életútján keresztül, új levéltári forrásokat felhasználva igyekszik bemutatni, hogy a Jézus Társaságának egy tagja milyen okból kerülhetett a 18. században a nemzetközi diplomácia látókörébe, valamint, hogy milyen tanulságai lehetnek a jezsuita rend evangelizáción túllépő tevékenységének. Brentán atya a rend quitói provinciájában, spanyol felségterületen misszionáriuskodott, 1742-től volt a tartomány elöljárója, 1747-ben pedig prokurátori kinevezést kapott. Ebben a minőségében feladata lett Rómába utazni, és a tartomány állapotáról személyesen beszámolni az általános rendfőnöknek. Brentán atyának az 1748–1750-es években tett útja, melyet a quitói provinciából kiindulva az Amazonas folyón, tehát portugál felségterületen keresztül utazva szándékozott megvalósítani, több okból is kockázatos volt. A portugál hatóságok számára egyrészt spanyol felségterületen működő térítőként, azaz egy idegen, ellenséges hatalom alattvalójaként, másrészt, mint egy szupranacionális, a világi hatalomtól független szervezet tagja jelenthetett veszélyt.

A 18. században a felvilágosodás eszméinek térhódításával párhuzamosan a történelmi egyházak dominanciája csökkent Európában. Az egyház és az állam konfliktusa ideológiai köntösben jelent meg, elfedve a valódi, gazdasági és politikai-hatalmi indokokat. Ebbe a folyamatba illeszkedett a jezsuita rend elleni összehangolt fellépés az európai katolikus nagyhatalmak részéről, a rendtagok kiűzése előbb Portugáliából és gyarmatairól, majd Spanyolországból és Franciaországból. A regalizmus időleges győzelmét jelentette a pápai hatalommal szemben a Társaság 1773-as feloszlatása. A rend azonban az 1750-es évek közepéig – a helyi közigazgatással és a szekuláris egyházi rendekkel való együttműközéseik ellenére – az ibériai hatalmak dél-amerikai gyarmatain zavartalanul folytathatta széleskörű oktatási és missziós tevékenységét. Az 1760-as években manifesztálódó, a jezsuitákat érintő üldözés indokai Spanyolország és Portugália esetében hasonlóak voltak.¹ Az első helyre a gazdasági motiváció sorolható, tekintve, hogy a jezsuiták az Újvilágban hatalmas földbirtokokkal és cukormalmokkal rendelkeztek, valamint állattenyésztéssel is foglalkoztak, majd az így megtermelt árut kereskedelmi forgalomba bocsátották, ami után nem fizettek adót. A Társaság elleni fellépést indokolta még, hogy az oktatás minden szintjét, az elemitől az egyetemig, szinte kizárólagosan a rend tartotta kézben, az egyház ideológiai bázisának felszámolásához tehát elengedhetetlennek látszott az isko-

¹ ST. CLAIR SEGURADO 2005. 168–179. A kutatást az OTKA NK81502 számú pályázata támogatta.

larendszer szekularizálása. Ehhez járult még a gyarmatokon a világi hatalommal konkuráló befolyásuk a helyi elite és adminisztrációra, valamint a klérusra.

Brazília már a 17. század végén átvette India helyét a portugál közgondolkodásban:² az ígéret földje a 18. században már egyértelműen a dél-amerikai gyarmat, ennek kézzelfogható jele volt a lisszaboni kikötőbe áramló nagy mennyiségű áru, valamint az újonnan felfedezett arany- és gyémántbányákból kitermelt nemesfém és drágakő. Az 1700-as évek közepén a mai Észak-Brazília, akkori nevén *Maranhão* állam portugál felségterületnek számított, noha gyakorlatilag nem állt állami kontroll alatt.³ Ennek oka több tényező együttes jelentkezése volt: a hatalmas kiterjedésű, sűrű őserdővel borított, nehezen járható vidéken alacsony volt a népsűrűség, ezen kívül az ellenséges indián törzsek támadásai is nehezítették a kolonizációt. A jezsuita misszionáriusok gyakorlatilag a világi adminisztráció hatásköre alól magukat kivonva, paralel hatalomként igazgathatták az általuk vezetett indián falvak lakosságát, akik felett időleges és spirituális hatalmat is gyakoroltak.

A portugál korona centralizációs intézkedéseit elsősorban gazdasági megfontolások indokolták: a terület benépesítésével, városok alapításával és erődök építésével a spanyol és holland területekkel közös határvonalat kívánták védeni, a távlati célok között pedig a gyapot, a kakaó, a dohány, és a rizs nagyüzemi termesztésének meghonosítása szerepelt. Az Amazonas folyó medencéje a szokásjog értelmében portugál fennhatóság alá tartozott, mivel azonban maga a spanyol–portugál határvonal, így Amazónia nyugati határvidékének hovatarozása sem volt megfelelően definiálva, a zóna állandó feszültségforrásként jelentkezett a két ország között.⁴ A prioritást élvező gazdasági megfontolásokon túl V. János (1707–1750) portugál uralkodó a tudományos felfedezések iránti személyes érdeklődésből is kezdeményezte a terület feltérképezését. 1729-ben az olasz származású, matematikában és csillagászatban jártas jezsuitát, *Domenico Capaccit*, és portugál rendtársát, *Diogo Soarest* küldte a tengerentúlra azzal a megbízással, hogy mérjék fel a gyarmat déli, sűrűn lakott partmenti területeit. Az első nagyszabású, hivatalos, katonai-tudományos expedíció, amely az északi vidékek, jelesül az Amazonas-medence feltérképezésére indult, és amelynek külföldi származású tisztéken kívül a magyar jezsuita tudós, *Szentmártonyi Ignác* is tagja lett, 1749-től szerveződött, de az uralkodó váratlan halála és szervezési nehézségek miatt végül csak 1753-ban hajózhatott át a tengerentúlra.⁵

A portugál és a spanyol korona között a Társaság kiűzését közvetlenül megelőző időszakban tárgyalások folytak a két ibér hatalom között az 1494-es, immár

² VITERBO 1964. 1–10.

³ DOMINGUES 1991. 11–17. Az Amazonas felső folyásánál elterülő *São José do Rio Negro* kapitány-ságot csak 1755-ben alapították. A gyarmati adminisztráció átalakításának első jele volt *Grão-Pará e Maranhão* állam megszervezése 1751-ben, mely tulajdonképpen a mai Észak-Brazília teljes területét magában foglalta.

⁴ DOMINGUES 1991. 16.

⁵ A portugál államkincstár által finanszírozott kiküldetés sikerrel zárult, az expedíció eljutott az Amazonas felső folyásvidékéig, majd felhajózott a *Rio Negrón*, a portugál felségterület legnyugatibb pontjára. A munka eredményeként az 1754–56 közötti időszakban elkészült az Amazonas folyó közvetlen környékének felmérése és az adatok térképen is rögzítésre kerültek.

túlhaladott *tordesillasi* szerződés felülvizsgálatáról. A tárgyalások célja tulajdonképpen a világ újrafelosztása volt, azaz a tengerentúli gyarmatok területi elhatárolása, a ténylegesen birtokba vett térségek biztosításával mindkét fél számára. Az 1750 januárjában megkötött madridi egyezmény (*Tratado de Limites*) értelmében mind VI. *Ferdinánd* (1746–1759) spanyol, mind V. *János* portugál uralkodó biztosította saját fennhatóságát a szerződés pillanatában Dél-Amerikában ténylegesen birtokolt területek felett.⁶ Minthogy a kontinens belső vidékeiről ekkor még csak szórványos és pontatlan ismeretekkel rendelkeztek, a határok felmérésére és megrajzolására csupán az egyezmény megkötése után került sor. A megállapodás a külpolitikai status quo megőrzésén túl egyúttal a világi hatalom centralizációra való törekvését jelezte, mivel a végső cél a terület tényleges és teljeskörű birtokbavétele volt. Egy terület feltérképezése ugyanis nem pusztán a földrajzi felmérést jelenti, ezen túlmenően a felmérést elvégző fél a jogot is megszerzi az adott vidék birtoklására, annak lakosaival együtt. A feltérképezés tehát egyrészt nézőponttól függően a konkurens spanyol, illetve portugál hatóságok ellenében történt, másrészt a terület emberi és anyagi erőforrásainak számbavételével, hiszen a cél végső soron a gazdasági potenciál maximális kiaknázása volt.⁷

A határegyezményt 1750. január 13-án írta alá a két szerződő fél nevében spanyol részről *José de Carvajal y Lancaster*, valamint *Tomás da Silva Teles*, *Villa Nova de Cerveira* grófja, a szerződéskötéssel megbízott rendkívüli portugál követ. A meg egyezés értelmében mindkét korona megtarthatta a ténylegesen birtokolt területeket, mind Dél-Amerikában, mind a Távol-Keleten. Ami az Amazonas-medencét illeti, az egész térség a portugálok kezében maradt, a határvonalat északnyugaton a *Japurá* folyó középső, és a *Rio Negro* felső traktusának vidéke képezte. Az egyezmény értelmében tilos volt a határokon átnyúló kereskedelem, a másik fél területén lévő folyókon való hajózás és halászat, illetve egyáltalán a határvonalon való átlépés, hacsak az adott terület kormányzójától nem kaptak erre előzetesen engedélyt.

A külügyekkel megbízott portugál államtitkárnak, *Marco António de Azevedo Coutinhonak* a szerződés aláírását követő, de a májusi ratifikálást megelőző követi utasításaiban Brentán atya neve is felbukkan.⁸ Az 1750. március 15-én kelt iratban⁹ *Maranhão* kormányzójának, *Francisco Pedro de Mendonça Gorjãonak* a levele alapján informálja a követet arról, hogy néhány spanyol alattvaló tartózkodik a portugál fennhatóság alatt lévő területen, annak ellenére, hogy királyi rendelet tiltja a határátlépést. A spanyolok a határmenti *Maynas* provinciából ereszkednek le, hogy kereskedjenek a portugálokkal, és hogy továbbutazzanak Európába,

⁶ A status quót egyetlen esetben módosították: a Buenos Airesszel szemben fekvő *San Sacramento* erődöt a portugálok átadták a spanyoloknak, cserébe megkaptak hét jezsuita vezetésű indián redukciót. A *guaraní* indiánok azonban az atyák vezetésével ellenálltak az áttelepítési kísérleteknek, ez végül fegyveres ellenállásba torkollott, amit csak 1756-ban sikerült felszámolni. Az eset erősítette a gyanút, hogy a jezsuiták szükség esetén képesek fegyvert fogni a világi hatalom ellen, illetve ellenségeiknek jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy Európa-szerte terjesztett röpiratokban felforgató tevékenységgel vádolják a rendet.

⁷ DOMINGUES 1991. 17.

⁸ A két kézirat lelőhelye: IANTT, MNE, Livro 828, 88–89. és 92v–93v. lapok.

⁹ IANTT, MNE, Liv. 828, 88–89. lapok.

ahogy a Brentánnal együtt érkező két világi személynek is ez állt szándékában a beszámoló szerint, tudniillik ők a *Maranhãoból* Lisszabonba tartó flottával akartak behajózni. Az államtitkár kéri a nagykövettől, hogy informálja a spanyol királyt: a portugál uralkodó engedélyezte Brentán Károlynak és társának az átkelést Európába, és a portugál felségterületre belépő többi spanyol alattvalónak is engedélyezni fogja, de csak abban az esetben, ha átutazóban vannak, azaz a rövidebb úton szeretnének eljutni Európába, a kereskedelmi tevékenység folytatása azonban továbbra is tiltott. Megemlíti, hogy az Amazonason érkező idegeneket a folyó menti erődökből a hatóságok visszafordítják, mivel a határegyezmény értelmében a spanyol alattvalók nem léphetnek portugál területre. Azt javasolja, hogy a határegyezményt követő felmérésekre kirendelt expedíciók vigyenek magukkal írott utasításokat többek között a *maynasi* missziókba is,¹⁰ és tájékoztassák az érintetteket a tilalomról.

Az 1750. április 11.-én kelt utasításban¹¹ a portugál államtitkár *Tomás da Silva Telestől* azt kéri, biztosítsa VI. *Ferdinánd* spanyol királyt arról, hogy a határátlépést tiltó spanyol rendelkezésnek megfelelően már két éve mindenkit visszatoloncolnak, aki kereskedelmi céllal lépne be, vagy egyszerűen csak átutazna a portugál területeken. A rendelet szerint a portugálok és a spanyolok között mindenféle kommunikációt meg kell gátolni. Ezzel szemben a két jezsuita, aki az Amazonas torkolatánál fekvő *Belém do Pará* városában vesztegel, továbbutazhat Európába, bár az engedély már csak a következő flottával fog megérkezni Maranhõba.

Egy hosszú és viszontagságos utazás, és egy eredményekben gazdag hittérítői, felfedezői és előjárói munka utolsó dél-amerikai állomása volt Brentán atya számára a *Belém do Pará* városbeli tartózkodás. Brentán Károly 1694-ben született Komáromban, életkorát és működési idejét tekintve tehát a Dél-Amerikában tevékenykedő, a Germán Provinciából érkező jezsuiták első generációjához tartozott. 1714-ben lépett be a rendbe, majd a szokásos rendben, a szükséges filozófiai és teológiai tanulmányok elvégzése után 1724-ben Grazban pappá szentelték.¹² 1718-as keltezésű, a jezsuita rendfőnökhöz címzett kérelme¹³ szerint – több társához hasonlóan – ő is égett a vágytól, hogy a tengerentúli missziókba küldjék, és igyekezett ehhez minden szükséges ismeretet elsajátítani. Valószínűleg 1724-ben rendelték missziós szolgálatra a dél-amerikai kontinensre, spanyol felségterületre. Első állomáshelye a *peba-yagua* nyelvcsaládhoz tartozó *yameo* indiánok között volt, az *Ucayali*, a *Napo* és a *Marañón* folyók összefolyásánál. 1732-ben lett a *San Regis de Yameos* redukció előjárója. Itteni tevékenysége nem merült ki az indiánok evangelizációjában: bejárta a yameók teljes lakóterületét, feljegyzéseket, térképeket és rajzokat készített. Tudomásunk szerint ő volt az első európai,

¹⁰ A több indián redukciót egyesítő, 1638 óta létező *maynasi* missziók a jezsuita rend egykori *quitéi* provinciájához tartoztak, mely a mai Ecuador, Peru északkeleti, valamint Kolumbia déli területeit foglalta magába. A missziók a *Marañón* folyó alsó folyása mentén helyezkedtek el, a portugál-spanyol határ közvetlen közelében.

¹¹ IANTT, MNE, Liv. 828, 92v-93v. lapok.

¹² O'NEILL – DOMÍNGUEZ 2001. I/541–542.

¹³ A kézirat a Jézus Társaság római, központi levéltárában található, az úgynevezett *Indipetae* levelek között. Lelőhelye: ARSI, F. Ges., *Indipetae* vol. 24, 498.

aki felhatolt a *Nanay* és az *Itatay* folyókon.¹⁴ Hat redukciót szervezett, hármat a Marañón mentén a yameo indiánok számára, ezek közül *San Régis* még ma is létezik. Az *Itatay* folyó mentén, az *omagua* indiánok területén szintén három falut szervezett meg.¹⁵

A missziókból *Baltasar de Moncada* tartományfőnök hívta Quitóba 1741-ben, hogy viceprovinciálisi minőségben megismerje a tartománynak ezt a részét is, ugyanis Brentán atyát hivatali utódjául szánta. 1742-ben választották meg *Quito* provincia előjárójának, amely tisztét 1747-ig töltötte be.¹⁶ Brentán atya hivatali ideje alatt bejárta provinciája északi, a mai Kolumbia területén fekvő vidékeit is, utazásai során feljegyzéseket készített az adott régió földrajzáról, lakosairól, növény- és állatvilágáról. Az összegyűjtött adatokat egy, a provincia történetét feldolgozó kötetben szeretne volna megjelentetni, a kézirat azonban egy térkép kivételével sajnálatos módon elveszett.¹⁷ A missziókba, majd a mai Kolumbia őserdein át Panamába megtett útja az evangelizációs indokokon túl kétségkívül ugyanazt a célt szolgálta, amiért végül végighajózott az Amazonason: hogy befejezhesse térképét, amely a dél-amerikai spanyol gyarmatok nagy részét (a mai Panama, Kolumbia, Venezuela, Ecuador és Észak-Peru területét), és az Amazonas-medence teljes egészét ábrázolja.

1747-ben Brentán atyát a quitói tartományi gyűlés prokurátornak választotta, társául pedig *Nicolás de la Torre* atyát rendelte. A két prokurátor feladata volt, hogy Rómában beszámoljon a rendfőnöknek a provincia állapotáról, valamint, hogy a madridi udvartól hittérítőket, új iskolák indításához engedélyt, illetve anyagi segítséget, egyúttal utazásuk költségeinek megtérítését kérjék.¹⁸ Brentán beszámolója szerint¹⁹ 1748 januárjában hagyták el Quitót, a *Napo* folyón ereszkedtek le az Amazonasig, augusztusban értek *San Joaquín de Omaguas* misszióba, majd szeptember elején *Fracatúa* kikötőhelyre, ami már portugál felségterületen feküdt. Itt tudták meg, hogy Maranhão kormányzója rendeletben tiltotta meg, hogy az Amazonas menti erődök kapitányai a spanyol felségterületről érkező személyeket továbbengedjék. Bízta azonban abban, hogy a Belém do Pará jezsuita kollégiumában lakó atyák a továbbutazásukra engedélyt kértek a portugál uralkodótól, így folytatták útjukat egészen *Pauxisig* (a mai *Óbidos* városáig), ahol az erőd kapitánya utazási engedélyük hiányában feltartóztatta őket. Itt vesztegeltek három hétig, majd egy himlőjárvány kitörése okozta felfordulást kihasználva egy éjszaka megszöktek. Egészen *Curupá* erődjéig hajóztak, itt érte őket Maranhão kormányzójának rendelkezése, miszerint továbbutazhatnak spanyol területre, de Lisszabonba nem kelhetnek át. Végül 1749 februárjában értek az Amazonas torkolatánál fekvő *Belém do Pará* városába, ahol a jezsuita kollégiumban kaptak szállást. Áprilisban kelt beszámolóját Brentán azzal zárja, hogy még mindig nem érkezett meg a királyi engedély Lisszabonból.

¹⁴ BALÁZS 1993. 68.

¹⁵ BALÁZS 1986. 22.

¹⁶ JOUANEN 1943. 210–212, 223.

¹⁷ O'NEILL – DOMÍNGUEZ 2001. I/541–542.

¹⁸ JOUANEN 1943. 223–230.

¹⁹ Idézi JOUANEN 1943. 226–230. A szöveg pontos forrása nem közölt.

A prokurátorok utazására vonatkozó következő információ, amivel rendelkezünk, a fentebb idézett két követi utasítás 1750 márciusából és áprilisából. A portugál államtitkár, *Marco de Azevedo Coutinho* szerint a továbbutazásra jogosító királyi rendelkezés a két jezsuita számára már elkészült, de csak a következő flottával érkezik Belém do Parába. Az 1750-es flotta indulásának időpontjáról nincsen adatunk,²⁰ de úgy tűnik, az engedély megérkezett még ugyanebben az évben, mivel Jouanen szerint Brentán atya és társa 1750 decemberében már Lisszabonban van, sőt audiencián fogadta őket I. József (1750–1777) király, valamint Mária Anna anyakirálynő.²¹ Hátralevő éveiről, amelyeket vélhetően Rómában töltött, nincs sok információnk. Jouanen szerint²² már 1751-ben olyan súlyosan megbetegedett, hogy feladatát nem tudta ellátni. Az általános rendfőnök, *Ignazio Visconti* (1751–1755) 1753 szeptemberében úgy tájékoztatta Quito tartományfőnökét, hogy a prokurátorok belátható időn belül biztosan nem tudnak visszatérni provinciájukba.

Nicolás de la Torre időközben társa nélkül Európa több államát végiglátogatta, hittérítőket és anyagi segítséget kérve és remélve. Brentán valószínűleg Rómában ápolgatta súlyos lábszárfekélyét, a javulás reménye nélkül. Annyi tudható, hogy 1753 elején még biztosan életben volt és Rómában tartózkodott, a feltételezést pedig egy 1753. február 27-én kelt levél támasztja alá, amelyet valószínűleg Visconti generális írt.²³ A címzett egy Lisszabonban tartózkodó magyar származású jezsuita, *Haller Xavér Ferenc*,²⁴ akit a generális levele útján a quitói provinciába rendelt missziós szolgálatra: utasította, hogy rögtön induljon Cádizba, onnan fog behajózni az Újvilág felé.²⁵ Ezen kívül értesítette Haller atyát arról, hogy döntését közölte Brentán atyával, a provincia prokurátorával. Ő a hírt örömmel fogadta, hiszen lisszaboni megismerkedésük alkalmával személyesen is meggyőződött elhivatottságáról.

Brentán atya, amint betegségéből felépülni látszott, 1753 októberében elindult Rómából Madridba. Út közben azonban ismét megbetegedett, és egy kis faluban elhunyt anélkül, hogy a magával vitt kéziratokat egy megbízható személynek átadhatta volna. Halálának időpontja és helye sem biztos. A szakirodalomban szerepel 1750-es²⁶ és 1752-es²⁷ évszám is, melyek a fentiek fényében minden bizonnyal tévesek. Egyes források szerint egy *Genova* melletti faluban hunyt el

²⁰ Egy 1690-es rendelet értelmében az évenkénti egy hajókonvoj december-január között hagyta el Portugáliát, és május-július között indult vissza Brazíliából. A flottarendszer azonban meglehetősen képlékeny volt, hiszen a hajók indulását az időjárás és egyéb külső tényezők (például az áru megérkezése) nagyban befolyásolták. Lásd BOXER 1962. 316.

²¹ JOUANEN 1943. 230.

²² JOUANEN 1943. 259.

²³ Kéziratok másodpéldánya a Jézus Társasága központi levéltárában található. ARSI, Ass. Lus., vol. 36., 79–80.

²⁴ A levél „P. Xaverio Haller”-nek szól, úgy tűnik tehát, hogy az atya keresztnéve Ferenc, és nem József, ahogy az irodalom több ízben hivatkozik rá.

²⁵ Boglár Lajos úgy vélte, Haller atya először Maranhão provinciában tevékenykedett, és csak utána rendelték Quitóba, lásd BOGLÁR 1955. 319. A rendfőnök utasítása azonban azt látszik igazolni, hogy Haller atya egyenesen a quitói provinciába került. Egyébként rendkívül ritkán fordult elő, hogy egy portugál felségterületen dolgozó jezsuitát egy spanyol felségterületen fekvő provinciába irányították át.

²⁶ BOGLÁR 1955. 318.

²⁷ BALÁZS 1986. 22.

novemberben,²⁸ mások szerint Dél-Itáliában, *Catanzaróban* érte a halál decemberben.²⁹ A kérdés eldöntéséhez szükséges volna annak ismerete, melyik útvonalat választotta a Spanyolországba való visszatéréshez, Genovában szándékozott behajózni, vagy a spanyol fennhatóság alatt lévő Nápoly-Szicíliai Királyságon keresztül akarta útját folytatni az Ibér-félsziget felé.

Hagyatéka, mely valószínűleg magában foglalta az általa bejárt területek egészének részletes leírását, szinte teljes egészében elveszett, egyetlen térképet kivéve, mely tulajdonképpen gyűjtőmunkájának eszenciája. A Brentán Károly kézirata alapján készült, a mai Panama, Venezuela, Kolumbia, Ecuador, Peru és Észak-Brazília területét ábrázoló térképet 1751-ben adták ki Rómában. A térképet felirata szerint *Cesare Cigni* színezte és *Giovanni Petroschi* metszette, címzettje Ignazio Visconti általános rendfőnök, a felajánlók pedig a quitói provincia prokurátorai, azaz Brentán Károly és Nicolás de la Torre atyák.³⁰ A térkép meglehetősen pontosan jeleníti meg Dél-Amerika vízrajzi hálózatát, beleértve a *Magdalena*, az *Orinoco*, a *Marañón*, és az Amazonas folyókat és azok mellékágait. Megjegyzendő, hogy a térkép ábrázolja a *Madeira* folyó felső folyását, valamint a *Titicaca-tavat*. Kérdés, hogy a készítő adatai honnan származtak, ugyanis nincs megbízható feljegyzés arra vonatkozóan, hogy Brentán a provinciájától délre eső területen, a mai Bolíviában is megfordult volna.³¹

Láttuk tehát, hogy az 1750-es évek elején még nincs nyoma a Jézus Társasága elleni, az évtized második felétől jelentkező, előbb ideológiai, majd fizikális támadásnak. A helyzet – noha a kurzusváltás már 1750-ben megtörtént Portugáliában – a centralizált hatalom kiépítésével párhuzamosan, fokozatosan változott meg, az abszolutista állam ugyanis elsősorban gazdasági konkurenciáját látta a prosperáló jezsuita rendben. A brazil *Interior* esetében – így az Amazonas-medencében – azzal is számolnunk kell, hogy a belső területeken hosszú ideig az európai jelenlét egyedüli képviselője, jóformán az egyetlen civilizációs tényező a jezsuita rend. Az első intő jel az az 1755-ös rendelkezés, mely megfosztja a jezsuitákat az indián falvak feletti időleges hatalom gyakorlásától, ezt követően pedig rövid időn belül, az 1756–57-es évek röpiratháborúja után, számúzik a rendet a portugál korona területeiről.

Az általunk vizsgált időszakban azonban a hittérítők még megbecsült tagjai mind a gyarmati, mind az anyaországi társadalomnak, ezt tanúsítják az idézett diplomáciai iratok is. Brentán atya kivételezett helyzete nem a rendben elfog-

²⁸ JOUANEN 1943. 259.

²⁹ O'NEILL – DOMÍNGUEZ 2001. I/541–542.

³⁰ A térkép felirata: *Provincia Quitensis Societatis Iesu in America Topographice exhibita Nec non A.R.P. Ignatio Vicecomiti In Comitibus Generalibus A.1751. In Praepositum Generalem ejusdem Societatis electo. A PP. Carolo Brentano, et Nicolao de la Torre, prefatae Provinciae Quitensis Procuratoribus humillime dicata, postquam iisdem Comitibus ipsi interfuerint. SOMMERVOGEL, 1892. II/114–115. A térkép nagyon ritka, levéltári lelőhelyről jelenleg nem tudunk. Legutóbb egy aukciós portálon tűnt fel egy példánya, amely az alábbi elérési útvonalon konzultálható: <http://www.rareoldprints.com/search/All+Categories?se=archview&query=societatis%20iesu&start=1&count=10&view=Web\All+Categories>. Utolsó letöltési dátum: 2010. december 14.*

³¹ Boglár Lajos szerint a bolíviai *Chiquitos* provinciát is Brentán térképezte fel, a *Madeira* forrásvidékével együtt, és az ő térképe szolgált segítségül 1743-ban egy portugál-spanyol határper rendezésére. Az információ forrása sajnos nem ellenőrizhető. BOGLÁR, 1955, 318.

lalt pozíciójával, hanem inkább jezsuita mivoltával függött össze: noha egy idegen hatalom felségterületéről érkezik, és több szempontból kockázatos a jelenléte, a portugál hatóságok mégis felmentést adnak neki tulajdonképpen még a madridi határegyezmény rendelkezései alól is, mely megtiltja a portugál-spanyol határon való átlépést. Itt kell megjegyezni, hogy a szakirodalomban felbukkanó feltételezésekkel ellentétben Brentán atya feljegyzései az Amazonas régiójáról semmiképpen sem szolgálhattak alapul a madridi egyezmény tárgyalásai során, ugyanis a dokumentumokban egyáltalán nincs erre való utalás, másrészt a hajóút a tárgyalások lezajlásával párhuzamosan történt, illetve Európába való megérkezése jóval a szerződés megkötése utánra datálódik. Halálát követően értékes feljegyzéseinek sajnálatos módon nyomuk veszett, a quitói provincia történetét és természetrajzát taglaló munka sok, ma már pótolhatatlan adatot tartalmazhatott. Minden bizonnyal egyedülként maradt fenn az a dokumentum, amely Brentán atya tudományos munkájának eredményeit tükrözi, mégpedig az előzőekben tárgyalt, a dél-amerikai kontinensnek csaknem a felét ábrázoló 1751-es térkép. A kutatás további iránya e dokumentumnak a térképészeti és tudománytörténeti értékelése lehetne, összehasonlítva a Dél-Amerikát ábrázoló korabeli térképekkel, valamint a hazai kartográfia egykorú termékeivel, elhelyezve egyúttal készítőjét a térképészek és magyar származású földrajzi felfedezők sorában.

Kéziratos források

IANTT: *Instituto dos Arquivos Nacionais/Torre do Tombo*, Lisszabon

MNE: *Ministério dos Negócios Estrangeiros*

Livro 828, 88–89.

Livro 828, 92v–93v.

ARSI: *Archivum Romanum Societatis Iesu*, Róma

F. Ges.: *Fondo Gesuitico*

Indipetae vol. 24, 498.

Ass. Lus.: *Assistentia Lusitaniae*

vol. 36, 79–80.

Irodalom

BALÁZS Dénes

1986 Adalékok a dél-amerikai magyar utazók munkásságához. I. rész.
Földrajzi Múzeumi Tanulmányok II. 21–24.

BALÁZS Dénes

1993 *Magyar utazók lexikona*. Budapest, Panoráma.

BOGLÁR Lajos

1955 The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century Hungarian Travellers in South America. *Acta Ethnographica Hungarica V.* 313–358.

BOXER, Charles Ralph

1969 *The golden age of Brazil. 1695-1750*. Berkeley, University of California Press.

DOMINGUES, Ângela

1991 *Viagens de exploração geográfica na Amazônia em finais do século XVIII: política, ciência e aventura*. Funchal, Centro de Estudos de História do Atlântico.

JOUANEN, José

1943 *Historia de la Compañía de Jesus en la Antigua Provincia de Quito (1570-1773)*. Quito, Editorial Ecuatoriana. 2 vols.

O'NEILL, Charles E. – DOMÍNGUEZ, Joaquín María

2001 *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*. Róma, Institutum Historicum Societatis Iesu. 4 vols.

SOMMERVOGEL, Carlos

1892 *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. Brüsszel – Párizs, Imprimerie Polleunis et Ceuterick. 9 vols.

ST. CLAIR SEGURADO, Eva María

2005 La expulsión de los jesuitas de América. Reflexiones sobre el caso de Nueva España. In GÓMEZ DÍEZ, Francisco Javier (ed.), *La Compañía de Jesús en la América española (siglos XVI-XVIII)*. Madrid, Forum Hispanoamericano Francisco de Vitoria.

VITERBO, Sousa

1964. *Expedições Científico-Militares Enviadas ao Brasil*. Lisszabon, Edições Panorama.

DÓRA BABARCI

THE VOYAGE OF KÁROLY BRENTÁN ON THE AMAZON RIVER

A Hungarian Jesuit on the Spotlight of the Eighteenth- Century Diplomacy

Károly Brentán, S. J. was one of the most known Jesuits of Hungarian origin in the 18th century. He was engaged in evangelization in the Province of Quito of the Society for about 14 years, and from 1742 to 1747 he held the position of Provincial Superior. During these years he travelled extensively in the South American region of his Province, taking notes of the history, the people and the flora and fauna of the land. In 1747 he was elected *Procurator*, therefore he had to visit Rome and to make a report directly to the Superior General on the state of

Quito. For this purpose in 1748-1750 he made a trip on the Amazon River, crossing the adjacent Portuguese territories. This paper tries to shed some light on the circumstances of his journey by evaluating the documents of the Treaty of Madrid found in the archives of Lisbon, and presenting his unique map of 1751, the only thing remained from his heritage.